

ԽՍՀՄԱԿԵՍՆԻՔ ԿՍՄ ՊՈՌՈՇԵԱՆՔ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍՄԵՋՔԻ ՊԱՐԵՑԻՆԻ
 ԱՐԲԵՐՈՒՄ. Յունիստիտուտ. Մամոս Երկրորդ՝ պատկերա-
 զարդ, մեծագիր, երկսիր, էջ 292, սպ. Մուսաղաղիմ,
 1942 Ն. Մամոս Երկրորդ, Յունիստիտուտ, Երկսիր,
 էջ 248, սպ. Նիս Երկր, 1942 - 3 :

Խաղաղական կամ Պաշտպանական իշխանական
 տան և առողջ և հետ կապուած շատ ընդարձակ
 պատմական ու հնագիտական ուսումնասիրու-
 թեան մը Բ. և Գ. Հատորներն է որ Յովսէփեան
 Արքեպս., Տանն Կիլիկիոյ արդի Շնորհապարհ Գա-
 ճեղին Կաթողիկոս, զրեթէ միաթամանակ, մէկը
 Երուսաղէմի ու միւսը Նիս Երկրի մէջ է լոյս
 կ'ընծայէ, յայտարարութիւնը ուղեւոր յաղաղե-
 սական քանի որ տարիով, հաւանաբար պատե-
 րադմի հետ կապուած, արգելքներով, Այս ման-
 րապատում ու հոյակապ աշխատասիրութեան Ա.
 Հատորը լոյս էր տեսած 1928 ին վաղարշապատի
 մէջ ու բարձրապատիւ հեղինակը պատիւ ըրած
 էր ինձ օրինակ մը զրկելու Նոր Նախիջևանէն՝
 որուն արժանաւոր Առաջնորդն էր այդ տարիներ-
 ուն, առիթ տալով որ արժէքաւոր մատենան եւ
 ներկայացնէի այդ բանասիրական աշխարհին, ա-

րումներու, առանց նոյնիսկ ապրելու հաւա-
 ճական հոգեկանութիւնը իր ամբողջութեա-
 նը մէջ, միաժամութեամբ ունին այսօր՝ Կա-
 թիլ մը զգացում լուծելով տողերու շար-
 քերուն մէջ, կամ պահ մը ապրում հնչեա-
 կելով, ինքզինքնին հրամցնել մեզ իրեն
 զնաւարաններու աջտանի տիպաբան
 բանաստեղծ։ Մթնոլորտի հեղինակը կը մնայ
 վեր աննշմամբ, Ան ծանօթ է արդէն մեզ իր
 Մալեքիանով (Սօֆիա ստուած 1937-ին),
 որուն արձակ էջերու նմոյշներէն ազա-
 տագրած է ինքզինք հոս, ու գիտցած է
 ընտրել անկէ յաջողագոյն ստանաւորները
 և հիւրընկալել նոր գործին մէջ, ու, վկա-
 յութիւնը մըն է այս իր հասունցող ճաշակէն։
 Թէպէտեման ոչ միայն ծանօթ է մեզ
 իրեն բանաստեղծ, այլ նաեւ նախանգամ է
 մեր սերունդի իմացական շարժումին եւ
 յախուռն քննադատ։

Իր ըրածին գիտակցութիւնը ունեցող
 մէկու մը գործին առջև կը գտնուինք ու այդ
 գիտակցութեամբ մտնեցանք իր նոր գործին,
 լուսագոյն յայտնութիւններու պնդակու-
 թիւններով կը սպասենք իրմէ նոր գործեր։

Մուսաղաղիմ
 1945

ԱԻԵՏՈՒՄ

առանձին գրախօսականով մը(*) ուր փափաք էի
 յայտնած որ ո՛չ միայն այդ առաջին հատորին
 յաջորդող երկու աւելի ընդարձակ ու լրացուցիչ
 հատորները չուտով լոյս տեսնէին, այլ և անոնց
 զէթ առ այժմ ֆրանսերէն թարգմանութեան և
 տպագրութեան ծախքերը հազարէնէին, գիտու-
 թեան և արուեստի հովանաւոր հաստատութիւն-
 ներու և անձնակորութեանց կողմէ։ Ուրախ եմ
 որ Սրբազանին աշխատութեան գիտական բարձր
 արժէքը ինքնին բաւական եղաւ որ ան պահ-
 ուած ըլլար Երուսաղէմի Մարգ Թարգմանաց
 Դուռնու Դրակում Մրցանակով և բարձրամար և ծա-
 խիւք Տիկին Արմենուհի Մխիթրեանին։

Այս զոյգ հատորները պատմութիւնն են Մի-
 ջին դարու ընաշխարհի մեր ա՛յն վանքերուն՝ ա-
 ռոնք Հայ Եկեղեցւոյ պատմութեան, ճարտարա-
 պետութեան, զրէութեան և ծաղկումի արուես-
 տին, մանրանկարչութեան, մատենագրութեան
 և Եկեղեցւոյ ներքին ուղղութեան ու արտա-
 քաղաքականութեան տեսակետով մեծ զեր ու
 ազդեցութիւն ունեցան, այդ վանքերէն իւրա-
 քանիւրը իր կարգին հանդիսացած ըլլալով է-
 մացական աշխատութեան, մասնակցան ու ինք-
 նամուսաց աղօթքի, քրիստոնէական մաքուր հա-
 յեցողութեան և ազգային խղճամբ գիտակցու-
 թեան լուսաւոր կեդրոն մը։ Գիրքը, իր երեք
 հատորներով հայ հին վանքերու պատմութիւնը
 չէ միայն, վասն զի նման աշխատութիւն մը,
 լուրջ հետազոտութիւններով, շատեր կատարած
 են մեր մէջ, Բաբխուրյաններն, Սմբատեան, Փեր-
 ղալէմեան, Կոստանեան, Սրուանձեռնաց, Այի-
 շան, Շահաթեաններն, Հայոց Գոստաբեան, Էփ-
 րիկեան և զեւ շատեր, բայց Յովսէփեանի այս
 մեծարժէք աշխատասիրութիւնը կը զերազանց
 բոլոր իր նախորդները, Նախ որ հեղինակը այս
 գտնի վրայ մասնագիտորէն պատրաստուած ե-
 կեղեցական է և թէ իր հետազոտութեանց մե-
 ծագոյն մասը կատարած է անձամբ, տեղւոյն
 վրայ, շլուստելով իրմէ առաջ կատարուած ըն-
 թերցումներու ընդօրինակութիւններուն ու իր
 կոթողական գործը զարդարելով իր կողմէ առ-
 նուած լուսատիպ պատկերներով, շնանալով իրա-
 կատար ամբողջութեամբ մը հրապարակ հանել
 զայն, շնորհակալ թէ՛ այս և թէ իր գիտական
 բազմաթիւ ուսումնասիրութիւնները լրացու-
 ցած է Ս. Հովսէփեանի վանքի մէջ առանձ-
 նացած այն եօթը երկար տարիներուն՝ հրը վա-
 նակոյն էր նոյն վանքին և ուր բռնէր գիտա-
 կան պարագլուխներու ամէն յարմարութիւն։ Յե-
 տոք իր այս երկաթիւնութեամբ հեղինակը տար-
 բեր հայեցակէտ մըն ալ կը հետապնդէ, աղնիւ-
 հայեցակէտ, արդարեւ, որ պայծառորէն կը շըշ-
 մարուն ազդարարական իր գրեթէ բոլոր երկասի-
 րութիւններուն մէջ, ինչ որ դարերէ ի վեր սեպ-
 կականութիւնն է Հայաստանեայց Եկեղեցիին,
 մայր տաճար, վանք, դպրանոց, աղօթարան,
 դաստառն, բանասիրական բազմաթիւ հիմնադ-

Առաւազ Վրդ., «Սին» ամսագիր, 1929,
 երկրորդ, էջ 76 :

կուսակցություններ, հայրենի, անհետացած կամ կանգնած ու գեռ կենդանի, առաջ բացի երկու գլխավորներէն այնքան հաղթանակներ միջև, բոլորն ալ արդիւնք են հայ ցեղին հաւաքական կամ մասնակի գոհարեցումներ, ուստի ալ լուսաւորելով ու ճշգրտելով աւ հայ նախադարձներով ու առաջանիւթով կառուցուած Մ. Էջմիածնի Մայր Տաճարէն ու ասոր հետ ճարտարապետական այնքան վանքերէն մինչև այսօր հիմնարկուած բոլոր տաճարներն ու վանքերը: Հայ եկեղեցւոյ Հայրապետը, եպիսկոպոսն ու քահանան ուղղափառ հայ ժողովուրդի և ազգային եկեղեցւոյ զաւակներ բոլորն ալ, հայ ժողովուրդին աւ անոր իշխաններուն հետ միտքով ու հոգիով բնեւորուած, զըլուխ են կ'անցնէր Հայ եկեղեցին կենդանացնող ու ապրեցնող հոգեւոր ու մտաւոր զանազան բնականութեան: Այս է եղած Հայ եկեղեցիի վաղընթացն ապահովել, նկարագրել, տնօրէն, հաշիւել, ներքին հայեցողութեամբ, առանց արտաքին անկեղծութեան, բոլորն ալ շինուած հայկական քարով տաճարով, կիթով ու աւազով ու հայրենի անտառներէն կտրուած փայտով, վերջապէս հայ բազմազան ու ճիգով աւ մշտական նուիրատուութեամբ լուսաւորելով հայաստանը: Այս է եղած եկեղեցւոյ հրեղայտուն ամէն տեղ ու ամէն դարու մէջ աւ այս անձնաւոր հայացողի ընդհանուր երևոյթին ցայտուն մէկ պատկերն է պատմութիւնը Արարատեան դաշտի մէջ ԺԲ. - ԺԳ. դարերուն և աւելի յետոյ իբրեւ եւտեղեցուած ու բարեբար ու միայնակ արդիւնքներով իրենց աղնուացողի զերն աւարտող հաշակաւոր վանքերուն ու եկեղեցիի ու աւազաններուն՝ որոնց բոլորն ալ իբր իշխանական տուրք իրենց Մայրենի եկեղեցիին, բարձրացած են խաղաղութեան կամ Պաշտանց աղնուատուն տունէն: Այս իբր ալ պատմագրական աւ եռահատոր թանկագին ուսումնասիրութեան նպատակը կրկին է. տաճարապետները շուրջ մը վանքերուն ու յիշել անոնց անժխտելի ծառայութիւնները ու միանգամայն անհիշելի մեր ազգակից իշխանները՝ որ նոյն անմեռ ոգիով շարունակեն աւել տալ հայ նահապետի բայց կենդանի եկեղեցին Հայաստանի և Սփիւռքի մէջ զայն պահելով իր արժանի բարձրութեան վրայ:

Աւ ահա Միջին դարու մեր ազգային ու եկեղեցւոյն ազատութեան ամենին փառաւոր մէկ շրջանն է որտեղ զիստական եկեղեցւոյ լայնօրէն իր ներդրումն են հայ և օտար բանասիրութեան, իր բոլոր անշնչութիւններով և ուր ազգային հայրատութեան և անզուրկ հիացումով կը տնօրէնել թէ ինչպէս քաղաքական այնքան զմեռաւոր պատահաններէն վերջն իսկ և նոյնքան անբողկացողութեամբ մը մէջ աղնուական, ազգառելի ու ինքնիշխան ազատատենի տուն մը, իբնեւ զորժակից անհետնալով նոյնքան աղնուական ծագումով ու ազգայնական բարձր գիշերներով տաճարեւոր ստանիկ կամ ինչուորդի եկեղեցականներ Հայաստանի ուղղափառ թիւրքին վրայ կը կանգնեն արուեստի օգանիւթները, իբր միայնակ կուսակցութեան հայ ստեղծագործ միտքին և իբր պտուղ

ցեղական բարեպաշտութեան, իսկապէս տունական տուն մը, Պաշտանցները, որոնք մէկ կողմէ քաղաքական ու զինուորական գոհարարի կաւաւածներու մէջ ազգագործնաւորաւորաւոր կատարելով, իրենց մասնակցութիւնը կը բերեն եկեղեցական գործերու մէջ ալ զիստական անհաղթող ինքնութիւններով ու օրինակ դառնալով յաջորդ սերունդներուն: Նոյն այդ պայազատ տունն էր որ իր կիսախառն ասիականութեան մէջ պիտի ծաղկեցնէր Գլանթի Բարձր Դպրոցը, որ իր կարգին ախոյան պիտի կանգնէր Ազգային եկեղեցիին, զայն պաշտպանելով օտարամէտ բոլոր վտանգաւոր հակութեան դէմ: Նախ պիտի ինչորէն որ բարձրագոյն եկեղեցական այս մեծարժէք ու մեծադիր ուսումնասիրութիւնը իր երեք հաստիքներով կարգադրուէր երեք Հետընդին որ անիւթով զիստական աշխատութիւն մըն է. բազմաթիւ արձանագրութեան, տապաւնաքարերու, ձեռագրաց յիշատակարաններու պարզ ընդօրինակութիւնը կամ արտահանում մը, անհրաժեշտ էջուաններով, ու վանքերու, եկեղեցիներու և խաչքարերու ճարտարապետութեան և օճերու շարժանքները մը, այլ համազօրէն որ ներթափանց այդ ընդգրկուածութեանը աւելցնէր միայն կը մնան, ու մնացած բնիկներուն ուսումնասիրութեան հետ, հետաւորութեան են նոյնպէս անոնց կատարած դերը, այնքան անմոռանալի և զնաւորալի, Հայ եկեղեցւոյ պատմականութեան և յաւերժացման մէջ: Այս մէջ աւելի ձեռնարկութեամբ ու անվերջ լուսնագործութեամբ պիտի յաջողէր խաղաղութեան կամ Պաշտանց իշխանական տան համաձայն կենսագրելու գաղաւթ, Ֆիդիքական ու մոտաւոր անհայտնելի յոգնութեան գինով ինչ որ Գարեգին Արքեպիս. Պատմական (Գարեգին) Պաշտանց այս երկրորդ հատորը, 117 ամենայնող պատկերներով և խնամուած, պատուաւոր ապագութեան և փորձերու ուղղորդ կողմերով, կը բովանդակէ վեց գլուխներ. Ա. Կենտրոն. — Բ. Արքեպիս Գարեգին Պատմ. — Գ. Արքեպիս Պատմագր. — Դ. Թանգար Պատմ. — Ե. Կուրի և Ունգար Պատմ. — Զ. Գլանթի Բարձր Դպրոցը կամ Հայապատմութիւն:

Կենտրոն ժ. Գարուն Բջնի կամ Արարատեան թիւի երկրորդ կեդրոնն էր և իր այս հանգամանքը ինքնին բուական էր որ հայ իշխաններու և պայապետներու, ինչպէս էին խաղաղականները, ինչպէս նաև այս տունիկ ընտանիքին պատկանող բարձր եկեղեցականները, որոնք ուղարկուած ընծայելին նման աւազ թեմի մը կրօնական զարգացման, ընդարձակ նուիրութեանց արդիւնք գեղեցիկ մէկ վանքերով ու եկեղեցիներով և արտն յատկացուած հաստութեան կաւաւածներով, մտաւոր ուսումնասիրութեան ու հոգեւոր առանձնական կենսելի վաւարան մը զարմնելով անոնց մէջէն ամենէն յարմարագոյնը ու հոխացնելով զանոնց եկեղեցական աշխուղարդէններով զանոնց և թանկագին սպաս ու զգեստներով, Բնական էր որ նման հոգեւոր բարձր կեդրոնի մը մէջ, երբ քաղաքական ապահովութիւնը վերագործէր էր ու հայ իշխաններ գրեթէ ազատ

ԽՍՀՄԱԿԵՍՆԻՔ ԿՍՄ ՊՈՌՈՇԵԱՆՔ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍՄԵՋՔԻ ՊԱՐԵՑԻՆԻ
 ԱՐԲԵՐՈՒՄ. Յունիստիտուտ. Մամոս Երկրորդ՝ պատկերա-
 զարդ, մեծագիր, երկսիր, էջ 292, սպ. Մուսաղաղիմ,
 1942 Ն. Մամոս Երկրորդ, Յունիստիտուտ, Երկսիր,
 էջ 248, սպ. Նիս Երկր, 1942 - 3 :

Խաղաղական կամ Պաշտպանական իշխանական
 տան և առողջ և հետ կապուած շատ ընդարձակ
 պատմական ու հնագիտական ուսումնասիրու-
 թեան մը Բ. և Գ. Հատորներն է որ Յովսէփեան
 Արքեպս., Տանն Կիլիկիոյ արդի Շնորհապարհ Գա-
 ճեղին Կաթողիկոս, զրեթէ միաթամանակ, մէկը
 Երուսաղէմի ու միւսը Նիս Երկրի մէջ է լոյս
 կ'ընծայէ, յայտարարութիւնը ուղեւոր յաղաղե-
 սական քանի որ տարիով, հաւանաբար պատե-
 ռադմի հետ կապուած, արգելքներով, Այս ման-
 րապատում ու հոյակապ աշխատասիրութեան Ա.
 Հատորը լոյս էր տեսած 1928 ին վաղարշապատի
 մէջ ու բարձրապատիւ հեղինակը պատիւ ըրած
 էր ինձ օրինակ մը զրկելու Նոր Նախիջևանէն՝
 որուն արժանաւոր Առաջնորդն էր այդ տարիներ-
 ուն, առիթ տալով որ արժէքաւոր մատենան եւ
 ներկայացնէի կայ բանասիրական աշխարհին, ա-

րումներու, առանց նոյնիսկ ապրելու հաւա-
 յական հոգեկանութիւնը իր ամբողջութեա-
 նը մէջ, միատուութիւնն ունին այսօր՝ Կա-
 թիլ մը զգացում լուծելով տողերու շար-
 քերուն մէջ, կամ պահ մը ապրում հնչեա-
 կելով, ինքզինքնին հրամցնել մեզ իրեւ
 զնաւարաններու անցմանի տիպաբան
 բանաստեղծ։ Մթնոլորտի հեղինակը կը մնայ
 վեր աննշմամբ։ Ան ծանօթ է արդէն մեզ իր
 Մախբուրաքով (Սօֆիա ստուած 1937-ին),
 որուն արձակ էջերու նմոյշներէն ազա-
 տագրած է ինքզինք հոս, ու գիտցած է
 ընտրել անկէ յաջողագոյն ոտանաւորները
 և հիւրընկալել նոր գործին մէջ, ու, վկա-
 յութիւնն ըլնէ է այս իր հասունցող ճաշակէն։
 Թէպէտեման ոչ միայն ծանօթ է մեզ
 իրեւ բանաստեղծ, այլ նաեւ նախանգամ է
 մեր սերունդի իմացական շարժումին եւ
 յախուռն քննադատ։

Իր ըրածին գիտակցութիւնը ունեցող
 մէկու մը գործին առջև կը գտնուինք ու այդ
 գիտակցութեամբ մտնեցանք իր նոր գործին։
 Լուսագոյն յայտնութիւններու պնդակու-
 թիւններով կը սպասենք իրմէ նոր գործեր։

Մուսաղաղիմ
 1945

ԱԻԵՏՈՒՄ

աւանին զբախտականով մը(*) ուր փափաք էի
 յայտնած որ ո՛չ միայն այդ առաջին հատորին
 յաջորդող երկու աւելի ընդարձակ ու լրացուցիչ
 հատորները չուտով լոյս տեսնէին, այլ և անոնց
 զէթ առ այժմ ֆրանսերէն թարգմանութեան և
 տպագրութեան ծախքերը հազարէնէին, գիտու-
 թեան և արուեստի հովանաւոր հաստատութիւն-
 ներու և անձնակորութեանց կողմէ։ Ուրախ եմ
 որ Սրբազանին աշխատութեան գիտական բարձր
 արժէքը ինքնին բաւական եղաւ որ ան պտակ-
 ուած ըլլար Երուսաղէմի Մարգ Թարգմանաց —
 Դուրեմի Դրակամ Մրցանակով և բարգաւաճ և ծա-
 խիւք Տիկին Արմենուհի Մխիթրեանին։

Այս զոյգ հատորները պատմութիւնն են Մի-
 ջին դարու ընաշխարհի մեր ա՛յն վանքերուն՝ ա-
 ռոնք Հայ Եկեղեցւոյ պատմութեան, ճարտարա-
 պետութեան, զրէութեան և ծաղկումի արուես-
 տին, մանրանկարչութեան, մատենագրութեան
 և նկարչեցոյ ներքին ուղղութեան ու արտա-
 քաղաքականութեան տեսակետով մեծ զեր ու
 ազդեցութիւն ունեցան, այդ վանքերէն իւրա-
 քանիւրը իր կարգին հանդիսացած ըլլալով է-
 մացական աշխատութեան, մասնակցան ու ինք-
 նամուսաց աղօթքի, քրիստոնէական մաքուր հա-
 յեցողութեան և ազգային խղճամբ գիտակցու-
 թեան լուսաւոր կեդրոն մը։ Գիրքը, իր երեք
 հատորներով հայ հին վանքերու պատմութիւնը
 չէ միայն, վասն զի նման աշխատութիւն մը,
 լուրջ հետազոտութիւններով, շատեր կատարած
 են մեր մէջ, Բաբխուրյաններն, Սմբատեան, Փեր-
 ղալէմեան, Կոստանեան, Սրուանձեռանց, Այի-
 շան, Շահաթեաններն, Հայոց Գոտաբեան, Էփ-
 րիկեան և զեւ շատեր, բայց Յովսէփեանի այս
 մեծարժէք աշխատասիրութիւնը կը զերազանց
 բոլոր իր նախորդները, Նախ որ հեղինակը այս
 գտնի վրայ մասնագիտորէն պատրաստուած ե-
 կեղեցական է և թէ իր հետազոտութեանց մե-
 ծագոյն մասը կատարած է անմամբ, տեղւոյն
 վրայ, շլուստելով իրմէ առաջ կատարուած ըն-
 թերցումներու ընդօրինակութիւններուն ու իր
 կոթողական գործը զարդարելով իր կողմէ առ-
 նուած լուսատիպ պատկերներով, շնանալով իրա-
 կատար ամբողջութեամբ մը հրապարակ հանել
 զայն, շնորհակալ թէ՛ այս և թէ իր գիտական
 բազմաթիւ ուսումնասիրութիւնները լրացու-
 ցած է Ս. Հովսէփեանի վանքի մէջ առնա-
 նացած այն եօթը երկար տարիներուն՝ հրը վա-
 նակարէն էր նոյն վանքին և ուր օւնէր գիտա-
 կան պարագլուհիներու ամէն յարմարութիւն։ Յե-
 տոք իր այս երկաթիւնութեամբ հեղինակը տար-
 բեր հայեցակէտ մըն ալ կը հետապնդէ, աղնիւ-
 հայեցակէտ, արդարեւ, որ պայծառորէն կը շըշ-
 մարուն ազդարարական իր գրեթէ բոլոր երկասի-
 րութիւններուն մէջ, ինչ որ դարերէ է վեր սեպ-
 կականութիւնն է Հայաստանեայց եկեղեցին, ու
 մայր տաճար, վանք, դպրանոց, աղօթանոց,
 դաստաւուն, բանասիրական բազմաթիւ հիմնադ-

Առաւազ Վրդ., «Սին» ամսագիր, 1929,
 երկրորդ, էջ 76 :

կուսակցություններ, հայրենի, անհետացած կամ կանգնած ու գեռ կենդանի, առաջ բացի երկու գլխավորներէն այնքան հաղթանակներ միջև, բոլորն ալ արդիւնք են հայ ցեղին հաւաքական կամ մասնակի գործարարութեան, ուստի ալ լուսաւորելով ու ճշգրտելով աւ հայ նախադարձներով ու առաջնորդով կառուցուած Մ. Էջմիածնի Մայր Տաճարէն ու ասոր հետ ճարտարապետական այնքան վանքերէն մինչև այսօր հիմնարկուած բոլոր տաճարներն ու վանքերը: Հայ եկեղեցւոյ Հայրապետը, եպիսկոպոսն ու քահանան ուղղափառ հայ ժողովուրդի և ազգային եկեղեցւոյ զաւակներ բոլորն ալ, հայ ժողովուրդին աւ անոր իշխաններուն հետ միտքով ու հոգիով բնեւորուած, զըլուխ են կ'անցնէր Հայ եկեղեցին կենդանացնող ու ապրեցնող հոգեւոր ու մտաւոր զանազան բնականութեան: Այս է եղած Հայ եկեղեցւոյ վաղընթացական պատկերը, նկարագիրը, տոնիկը, հայրենի, ներքին հայեցողութեամբ, առանց արտաքին անկեղծութեան, բոլորն ալ շինուած հայկական քարով տաճարով, կրթով ու աւագով ու հայրենի անտառներէն կտրուած փայտով, վերջապէս հայ բազմակողմ ու ճիգով աւ մշտական նուիրատուութեամբ լուսաւորելովին հայաստանը: Այս է եղած եկեղեցւոյ կրթողական ամեն տեղ ու ամեն դարու մէջ աւ այս անձնաւոր հայեցողից ընդհանուր երևոյթին ցայտուն մէկ պատկերն է պատմութիւնը Արարատեան դաշտի մէջ ԺԻ. - ԺԲ. դարերուն և աւելի յետոյ իբրեւ եւսական հասարակութեան ու բարեբար ու միայնակ արդիւնքներով իրենց աղնուացողից զերն աւարտող հաշակաւոր վանքերուն ու եկեղեցիքն ու աւազմարտներուն՝ որոնց բոլորն ալ իբր իշխանական տուրք իրենց Մայրենի եկեղեցիքին, բարձրացած են խաղաղական կամ Պաշտանց ազնուատուած տունէն: Այս իբր ալ պատմագրական աւ եռահարկ թանկագին ուսումնասիրութեան նպատակը կրկին է. տաճարապետները շուրջ մը վանքերուն ու յիշել անոնց անժխտելի ծառայութիւնները ու միանգամայն անհիշելի մեր ազգակից իշխանները՝ որ նոյն անմեռ ոգիով շարունակեն աւել տալ հայ նահապետի բայց կենդանի եկեղեցին Հայաստանի և Սփիւռքի մէջ զայն պահելով իր արժանի բարձրութեան վրայ:

Աւ ան Միջին դարու մեր ազգային ու եկեղեցւոյն զարմուտեան ամենին փառաւոր մէկ շրջանն է որտեղ զինաստան կեդրոնակը լայնօրէն էր ներգլայացնէ հայ և օտար բնասիրութեան, իր բոլոր առնչութիւններով և ուր ազգային հայրատութեան և անգլուպ հիացումով կը տեսնուի թէ ինչպէս քաղաքական այնքան զմեռաւոր պատահականներէն վերջն իսկ և նոյնքան անբողկացողութեան մը մէջ իշխուական, ազգառէր ու ինքնիշխան ազատատենի տունն մը, իբնեւ զորժակից անհետնալով նոյնքան աղնուական ծագումով ու ազգայնական բարձր գիշտութեանով տաճարեւոր ստանիկ կամ ինքնուրոյն եկեղեցականներ Հայաստանի ուղղափառ թիրոյն վրայ կը կանգնեն արուեստի օգանիւթները, իբր միայնակ կուսակցութեան հայ ստեղծագործ միտքին և իբր պտուղ

ցեղական բարեպաշտութեան, իտպալէս տունական տուն մը, Պաշտանցները, որոնք մէկ կողմէ քաղաքական ու զինուորական գոնաւորի կաւաւածներու մէջ ազգագործնաւորաւորաւոր կատարելով, իրենց մասնակցութիւնը կը բերեն եկեղեցական գործերու մէջ ալ զիրենց անհաւանդ ինքնութիւններով ու օրինակ դառնալով յաջորդ սերունդներուն: Նոյն այդ պայազատ տունն էր որ իր կիսախառն ասիականութեան մէջ պիտի ծաղկեցնէր Գլանթի Բարձր Դպրոցը, որ իր կարգին ասիական պիտի կանգնէր Ազգային եկեղեցիքին, զայն պաշտպանելով օտարամէտ բոլոր վտանգաւոր հակութեան դէմ: Նախ պիտի ինքզինքն որ բարձրագոյն կեդրոնական այս մեծարժէք ու մեծադիր ուսումնասիրութիւնը իր երեք հասարակութիւնը կարգադրելու երեք խորհրդին որ անհիշելի զիտական աշխատութիւնն են է. բազմաթիւ արձանագրութեան, տապաւնաքարերու, ձեռագրաց յիշատակարաններու պարզ ընդօրինակութիւնը կամ արտահանում մը, անհրաժեշտ էջուրմէնով, ու վանքերու, եկեղեցիներու և խաչքարերու ճարտարապետութեան և օճերու շինարարութիւնը, այլ համազօրէնք որ ներթափանց այդ ընդհանրութեանը որոնց աւերակները միայն կը մնան, ու մնացած բնկորներուն ուսումնասիրութեան հետ, հետաւորութեան են նոյնպէս անոնց հասարակութեանը, այնքան անմոռանալի և զնաւորի, Հայ եկեղեցւոյ պատկանութեան և յաւերժացման մէջ: Այս և՛ով աւելի ձեռնարկութեամբ ու անխնայ ժառանգութեամբ պիտի յաջողէր խաղաղական կամ Պաշտանց իշխանական տան համալսելու կենսագիրը գաղտնաւ, Ֆիդիքական ու մոտաւոր անհայտնելի յոգնութեան գինով ինքն ալ Գարեգին Արքեպիս. Պաշտանց (Գարեգին): Պաշտանց այս երկրորդ հատարը, 117 ամենայնող պատկերներով և խնամուած, պատուաւոր ապագութեան և փորձերու ուղղորդ կողմով խաղաղ, կը բովանդակէ վեց գլուխներ. Ա. Կենտրոն. — Բ. Արքեպիս Գործարար Վանք. — Գ. Աղբոց Ս. Սեփագետ. — Դ. Թանգար Վանք. — Ե. Կուրի և Ոռնգայ Վանքեր և Զ. Գլանթի Բարձր Դպրոց կամ Հայաւարարներ:

Կենտրոն ԺԲ. դարուն Ռջնով կամ Արարատեան թիւի երկրորդ կեդրոնն էր և իր այս հանգամանքը ինքնին բուական էր որ հայ իշխաններու և պայաւորներու, ինչպէս էին խաղաղականները, ինչպէս նաև այս տունիկ ընտանիքին պատկանող բարձր եկեղեցականները, որոնք ուղարկուած ընծայելին նման աւագ թիւմի ալ կրօնական զարգացման, ընդարձակ նուիրութեանց արդիւնք գեղեցիկ մէկ վանքերով ու եկեղեցիներով և արտն յատկացուած հասարակարկականներով, մտաւոր լուսաւորութեան ու հոգեւոր առանձնական կեանքի վաւարարն մը զարմնելով անոնց մէջէն ամենէն յարմարագոյնը ու հոխացնելով զանոնց եկեղեցական աշխուրդը կը զարդէններով ու թանկագին սպաս ու զգեստներով, Բնական էր որ նման հոգեւոր բարձր կեդրոնի մը մէջ, երբ քաղաքական ապահովութիւնը վերագործէր էր ու հայ իշխաններ գրեթէ ազատ